

Ірина Тат'янчикова

**СОЦІАЛІЗАЦІЯ ДІТЕЙ
З ПСИХОФІЗИЧНИМИ ПОРУШЕННЯМИ
В УМОВАХ СПЕЦІАЛЬНОГО НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ**

Розглянуто проблему соціалізації дітей з психофізичними порушеннями в умовах спеціального навчального закладу. Обґрунтовано теоретико-методологічні основи зазначеної проблеми; з'ясовано психологічний зміст процесу соціалізації; визначено стадії соціалізації, показники успішності на кожній з них; психолого-педагогічні основи забезпечення соціалізації учнів цієї категорії. Представлено спеціальну систему корекційно-виховної роботи в умовах спеціальної загальноосвітньої школи, доведено ефективність її використання. Показано суттєве підвищення в учнів загального рівня успішності соціалізації та її рівня за окремими показниками на кожній стадії. Визначено шляхи і основні напрями оптимізації цього процесу.

Ключові слова: соціалізація, діти з психофізичними порушеннями, стадії соціалізації, система корекційно-виховної роботи.

Iryna Tatianchykova

**SOCIALIZATION OF CHILDREN
WITH MENTAL AND PHYSICAL DISORDERS
UNDER CONDITIONS OF A SPECIAL SCHOOL**

The article considers the problem of socialization of children with mental and physical disorders under conditions of a special school. The author grounds theoretical and methodological principles of the problem; elucidates the psychological content of the socialization process; determines stages of socialization, and indicators of success for each of them, psychological and pedagogical principles of students' socialization in this category. She also presents a special system of correctional and

educational work under the conditions of a special secondary school; proves the efficiency of its usage; shows the significant increase of students' general level of socialization and for selected indicators at each stage, and determines ways and main directions of optimization of the process.

Keywords: socialization, children with mental and physical disorders, socialization stages, system of correctional and educational work.

Сучасний стан країни супроводжується суттєвими змінами у політичному та економічному житті, соціальному устрої суспільства, що потребує модернізації освіти, нового погляду на проблеми навчання і виховання, школи взагалі. На перший план виходять питання соціалізації, розв'язання яких спрямовано на підготовку особистості до життя в умовах, що постійно змінюються, для забезпечення можливостей її розвитку, повноцінного існування у соціумі. При цьому задаються нові параметри перебігу процесу соціалізації, які ставлять перед особистістю підвищені вимоги до формування адекватних моделей її соціальної поведінки і системи цінностей, відповідно до нових обставин, засвоєння соціального досвіду, адекватного відтворення суспільних відносин, тобто робиться акцент саме на особистість, на її соціально обумовлені характеристики, на розвиток певних якостей під впливом соціуму.

Особливо гострою проблема соціалізації стає для дітей з психофізичними порушеннями, оскільки вони здебільшого виховуються у неблагополучних сім'ях або і зовсім поза сім'єю, в закладах інтернатного типу, тому мають специфічні психологічні особливості. У зв'язку з цим їх розвиток і соціалізація йдуть особливим шляхом. Відсутність або неадекватність сім'ї провокує значні відхилення в поведінці дітей. Таким дітям у цілому притаманна одна характерна риса – порушення соціалізації у широкому прояві: невміння вести себе на побутовому рівні, відсутність навичок гігієни, неспроможність адаптуватися до незнайомого середовища, до нових обставин, відсутність ціннісних орієнтацій, агресивність, втрата інтересів до праці; відсутність норм моралі, прийнятих у суспільстві, втрата інтересів до знань, погані звички тощо. Навіть якщо дитина виховується в сім'ї, але у неблагополучній, позитивних зрушень у неї практично не спостерігається, оскільки така сім'я здебільшого гальмує або деформує соціалізаційний процес – залежно від системи моральних цінностей, які в ній домінують. У таких умовах відбувається заміщення головного інституту соціалізації, сім'ї, спеціальним навчальним закладом¹. Ось чому вихов-

---

¹ Л. Хомич. Соціалізація дітей з обмеженими психофізичними можливостями в умовах освітніх закладів // *Імідж сучасного педагога* (2005, №6/7), с. 5-6.

ні, навчальні і реабілітаційні заклади, в яких проводиться спрямований вплив на дітей з психофізичними порушеннями, повинні відігравати важливу роль в керуванні процесом особистісного розвитку своїх вихованців, досягненні загального рівня соціальної переконливості.

Слід зазначити, що під таким кутом зору розглядається навчально-виховний процес взагалі, а сучасна школа поступово переорієнтовується на формування особистості учнів, яке передбачає розгляд кожної окремої психічної властивості у контексті особистості у цілому. Отже, соціалізацію розуміємо як процес формування особистості у певних соціальних умовах; процес засвоєння індивідом соціального досвіду, у ході якого він перетворює соціальний досвід у власні цінності та орієнтації, вибірково залучає до своєї системи поведінки ті норми і шаблони, які прийняті у суспільстві². При цьому засвоєння соціального досвіду відбувається поетапно: на кожній стадії соціалізації додаються різні орієнтації і соціальні якості, важливі для формування особистості.

Соціалізація є необхідною умовою особистісного розвитку індивіда, його становлення і поступового зростання в суспільстві людей. Це стає можливим завдяки проходженню всіх стадій цього процесу: адаптації, індивідуалізації, інтеграції, трудової та післятрудоваї стадії³. Стосовно дитячого віку – це перші чотири стадії, які різною мірою представлено в умовах шкільного навчання.

Основним завданням школи у контексті соціалізації визначено розвиток особистості, її саморозкриття, самоактуалізація через створення певних умов для «вростання» дитини в життя суспільства. Особливого значення набуває проблема формування особистості учня в умовах спеціальних загальноосвітніх шкіл, оскільки утруднення соціалізації дітей з вадами розвитку пов'язано передусім із невизначеністю корегуючих впливів в умовах навчально-виховного процесу спеціального навчального закладу. Тому спрямувати процес становлення особистості дитини, забезпечити її соціалізацію – одне з найважливіших завдань сучасної школи.

У сучасній педагогічній науці проблемі соціалізації особистості присвячено значну кількість досліджень: Л. Аксьонової, Т. Алексеєнко, Н. Голованової, А. Капської, Т. Кравченко, С. Курінної, О. Малахової, Н. Лавриченко, А. Мудрика, О. Панагушиної, Ю. Пастир, І. Рогальської, С. Харченко та ін., які свідчать про те, що поняття соціалізації все більше стає педагогічною

---

² О. П. Хохліна. Забезпечення соціалізації дитини як мета діяльності спеціального освітнього закладу // *Дидактичні та соціально-психологічні аспекти корекційної роботи у спеціальній школі*: наук.-метод. зб., вип. 11. Київ 2009, с. 287-291.

³ Л. Д. Столяренко. *Основы психологии* [3-є вид., перероб. і доп.]. Ростов-на-Дону 2001.

категорією. Про значущість і важливість розв'язання зазначеної проблеми щодо осіб із психофізичними особливостями розвитку свідчить пильна увага до неї останнім часом вітчизняних вчених (Ю. Бистрова, І. Білозерська, О. Глоба, К. Островська, Л. Руденко, Є. Синьова, І. Тат'янчикова, О. Хохліна та ін.), які переконливо доводять, що саме соціалізація є основою особистісного зростання дитини та її підготовки до самостійної життєдіяльності у сучасних соціально-економічних умовах.

Метою статті є визначення теоретичних основ та змісту системи корекційно-виховної роботи щодо забезпечення соціалізації дітей із психофізичними порушеннями в спеціальній загальноосвітній школі.

Основою системи корекційно-розвивальної роботи щодо забезпечення соціалізації є розуміння теоретичних основ: суті соціалізації, її механізмів, основних показників і стадій; виявлення особливостей соціалізації учнів з інтелектуальними вадами за визначеними показниками на кожній стадії і, відповідно до цього, основних змістових ліній забезпечення соціалізації; добір адекватних психолого-педагогічних засобів впливу.

За основу взято розуміння того факту, що педагогічна робота з підвищення ефективності соціалізації учнів зазначеної категорії у спеціальній загальноосвітній школі має бути послідовною, відповідною до основних її стадій, з використанням спеціально розробленої системи корекційно-виховної роботи у позакласний час. Соціалізація школярів передбачає поетапність такої роботи, на основі сприяння цьому процесу за показниками, визначеними як предмет корекційно-розвивального впливу (О. Хохліна) на кожній стадії.

Визначено такі складові педагогічного впливу:

- *на стадії адаптації* – формування в учнів знань про соціальні норми і цінності, правила поведінки і спілкування, а також навичок і вмінь соціальної поведінки; послаблення або усунення трижовності та агресивності;
- *на стадії індивідуалізації* – формування в учнів самосвідомості та адекватної самооцінки, усвідомлення підлітками своїх якостей, можливостей та їх розвиток; добір профілів професійно-трудоного навчання відповідно до індивідуально-психологічних особливостей і психофізичних можливостей розвитку дітей;
- *на стадії інтеграції* – використання та розвиток виявлених особливостей та можливостей дитини у позакласній роботі; добір та сприяння виконанню різноманітних соціальних ролей з урахуванням особливостей учнів; формування соціально-психологічних якостей, необхідних для функціонування у соціальній групі;

- *на стадії ранньої трудової підготовки* – орієнтування дитини щодо майбутньої професії (професії, яку опановують у школі); підвищення ефективності професійно-трудової діяльності учнів, враховуючи і розвиваючи їх можливості та професійно важливі якості⁴.

Система педагогічної роботи, відповідно до кожної стадії соціалізації, передбачає спеціально розроблені корекційно-розвивальні програми, які передбачають використання доцільно дібраних педагогічних засобів – методики, змісту, організаційних форм. Спеціальна робота проводиться з урахуванням основних педагогічних принципів навчання і виховання, базовими серед яких є: корекційно-розвивальна спрямованість, систематичність і послідовність, доступність індивідуального і диференційованого підходу; гуманізація, природовідповідність, опора на позитивне, цілісність виховного процесу, виховання в діяльності та спілкуванні, виховання в колективі та через колектив⁵.

З метою педагогічного впливу використовується більшість методів виховання: організації діяльності, спілкування, досвіду суспільної поведінки (педагогічна вимога, суспільна думка, вправа, привчання, створення виховних ситуацій); стимулювання і мотивації діяльності (змагання, заохочення, покарання); формування свідомості (бесіда, лекція, диспут, приклад); контролю, самоконтролю та самооцінки діяльності й поведінки (педагогічне спостереження, бесіда, опитування)⁶.

Змістовий компонент педагогічної роботи представлено за допомогою модулів, які обумовлено напрямками роботи на кожній стадії соціалізації, відповідно до предмета корекційно-розвивального впливу, мети та завдань. Таким чином, на стадії адаптації представлено 5 модулів: «Я і школа», «Правила поведінки», «Правила успішного спілкування», «Як побороти тривожність», «Попередження конфліктів (як позбутися агресивності)»; на стадії індивідуалізації – 3 модулі: «Який я є», «Мої сильні або слабкі сторони», «Професії, яких навчають у школі»; на стадії інтеграції – 2 модулі: «Як зробити для себе вільний час цікавим і корисним», «Опановуємо соціальні ролі»; на стадії ранньої трудової підготовки – 3 модулі: «Світ професій: профорієнтаційна робота», «Як правильно визначити професію», «Мої перші професійні досягнення»⁷.

⁴ І. В. Тат'янчикова. *Соціалізація дітей з порушеннями інтелектуального розвитку*: моногр. Слов'янськ 2014, с. 195.

⁵ А. М. Висоцька. *Організація позакласної виховної роботи в спеціальних навчальних закладах для дітей з розумовою відсталістю (5-10 класи)*: метод. рек. Київ 2012, с. 70.

⁶ Ю. К. Бабанский. *Педагогика*. Москва 1988, с. 121.

⁷ І. В. Тат'янчикова. *Соціалізація дітей з порушеннями інтелектуального розвитку*, с. 198.

Цілеспрямований педагогічний вплив на учнів передбачений на спеціальних заняттях переважно у фронтальній та груповій формах. Значну увагу приділено індивідуальній роботі з учнями.

Соціалізація на кожній стадії реалізована у таких організаційних формах:

- *на стадії адаптації* – виховні години, лекції, диспути, спеціальні заняття, домашні завдання, соціально-рольові ігри, конкурси;
- *на стадії індивідуалізації* – виховні години, лекції, диспути, дискусії, рольові ігри, спеціальні заняття, виставки, екскурсії;
- *на стадії інтеграції* – виховні години, лекції, гурткова робота, конкурси, виставки виробів учнів, заняття за інтересами, відвідування різних позашкільних закладів, сюжетно-рольові ігри, виконання певних доручень;
- *на стадії ранньої трудової підготовки* – диспути, дискусії, лекції, екскурсії на виробництво, зустрічі з представниками робітничих професій, перегляд фрагментів кінофільмів, тематичні вечори, свята, опрацювання художньої літератури, суспільно-корисна праця, робота гуртків, суспільно-корисні акції, професійно-ділові ігри, конкурси, виставки виробів учнів, випуск стінгазет⁸.

Результати впровадження корекційно-виховної роботи вказують на значне підвищення в учнів з інтелектуальними вадами як загального рівня успішності соціалізації, так і соціалізованості за окремими показниками на кожній стадії.

Так, на *стадії адаптації* спостерігається зменшення кількості неадаптованих учнів за рахунок позитивних змін даних адаптованості. Найсамперед це стосується знань про соціальні норми, зразки поведінки і спілкування, їх дотримання у процесі розширення і поглиблення соціального досвіду дітей; виявлено зниження рівнів тривожності та агресивності. У зв'язку з цим на стадії адаптації кількість учнів з високим рівнем успішності соціалізації зростає (з 6,67% до 20,00%), а кількість учнів із низьким рівнем має тенденцію до значного зменшення (з 50,00% до 16,67%).

На *стадії індивідуалізації* в учнів виявлено суттєве покращення даних за показником усвідомлення себе – уявлення про себе стає адекватнішим, диференційованішим і повним; ставлення до своїх особистісних якостей, результатів діяльності та поведінки набуває певної критичності. Виявлено

---

⁸ Див.: І. В. Татяничкова. *Соціалізація дітей з порушеннями інтелектуального розвитку*.

суттєві зміни у самооцінці: її адекватність в учнів підвищується на 33,33%. На цій стадії кількість дітей з високим рівнем успішності соціалізації зростає майже вдвічі (з 6,67% до 13,33%) на фоні зменшення кількості учнів з низьким рівнем (з 60,00% до 23,33%).

Отримані результати на *стадії інтеграції* засвідчують, що спеціальне забезпечення навчально-виховного процесу в школі сприяє розвитку й реалізації індивідуальних особливостей і можливостей дітей, їх входу в колектив однолітків. Характерним для учнів стає усвідомлення значущості корисної організації вільного часу, зацікавлення та позитивне ставлення до результатів своєї діяльності, адекватне використання власних психологічних особливостей у життєдіяльності, у тому числі в процесі професійно-трудового навчання та при виконанні соціальних ролей. У зв'язку з цим позитивна динаміка даних за визначеними показниками впливає і на загальний рівень соціалізованості учнів: високий рівень виявлено у 20,00% (проти 6,67%) при зменшенні кількості учнів з низьким рівнем (з 36,67% до 10,00%).

На *стадії ранньої трудової підготовки* в учнів виявлено покращення успішності соціалізації за всіма визначеними показниками. Школярі більш обґрунтовано підходять до професійної самореалізації, враховуючи не тільки те, чого вимагає від них професія, а й свої можливості. Учні починають проявляти вищий ступінь зацікавлення до професій, яких навчають у школі. Вони мають змогу переконатися в суспільній значущості та корисності останніх, набувають певних професійних якостей, дізнаються про можливості, які дає спеціальність. Відповідно до цього, спостерігається збільшення кількості дітей, які мають намір працювати за профілем професійно-трудового навчання у школі (з 53,33% до 73,33%). В учнів виявлено значне підвищення ефективності їх трудової діяльності. Вони набувають певного досвіду, працюючи у шкільних майстернях, відвідуючи гуртки професійного спрямування, беручи участь в суспільно-корисних акціях; розуміють необхідність подальшого професійного зростання. У зв'язку з цим змінюються й показники загального рівня успішності соціалізації учнів: у значній кількості з них виявлено достатній рівень (43,33% проти 23,33%) та суттєве покращення показників низького рівня (з 26,67% до 6,67%). З'являються й показники соціалізованості високого рівня (16,67%), яких не було раніше.

Нижче у таблиці наведено результати визначення загального рівня успішності соціалізації учнів на кожній стадії до і після впровадження системи корекційно-виховної роботи.

Таблиця 1. Результати визначення загального рівня успішності соціалізації учнів з інтелектуальними вадами на різних стадіях (у % від загальної кількості)

Рівень	Стадії соціалізації							
	адаптації		індивідуалізації		інтеграції		ранньої трудової підготовки	
	до	після	до	після	до	після	до	після
Високий	6,67	20,00	6,67	13,33	6,67	20,00	-	16,67
Достатній	13,33	40,00	6,67	16,67	16,67	26,67	23,33	43,33
Середній	30,00	23,33	26,67	46,67	40,00	43,33	50,00	33,33
Низький	50,00	16,67	60,00	23,33	36,67	10,00	26,67	6,67

Аналіз результатів цілеспрямованого педагогічного впливу показує суттєве підвищення загального рівня успішності соціалізації учнів та її рівня за окремими показниками на кожній стадії. Натомість в учнів, які не навчаються за спеціальною корекційно-розвивальною програмою, позитивна динаміка не виявлена. Це доводить ефективність запровадженої корекційно-розвивальної системи психолого-педагогічного забезпечення соціалізації дітей з вадами інтелектуального розвитку.

Отже, головною педагогічною ідеєю в спеціальному навчальному закладі має служити створення єдиної системи виховних впливів на дітей з метою соціалізації. Це можливе лише через усвідомлення того факту, що навчання, виховання і корекційний розвиток учнів є єдиним педагогічним процесом, що відбувається за участі всього педагогічного колективу, який розуміє важливість дотримання вимог до суті та використання складових зазначеного процесу, спрямованого на підвищення ефективності соціалізації школярів.

Забезпечуючи соціалізацію учнів з психофізичними порушеннями, педагоги мають дотримуватися найважливіших положень психолого-педагогічної науки про те, що дитина – особистість, становлення якої відбувається шляхом культурного зростання в процесі соціалізації на основі розвитку її потенційних можливостей; ефективність соціалізації визначається спроможністю дитини до подальшої самореалізації та саморозвитку; дитина – особистість, яка здатна до самостійної життєдіяльності.

Основні напрями оптимізації соціалізації учнів зазначеної категорії пов'язані з послідовним виконанням педагогічної роботи відповідно до її стадій та передбачених ефектів: підвищення ефективності процесу адаптації; посилення процесу індивідуалізації; сприяння інтеграції; удосконалення соціалізації у процесі професійної підготовки.

Для підвищення адаптованості дітей має бути створене адаптаційне середовище у спеціальному навчальному закладі, яке забезпечує організацію функціонування сфери спільної діяльності учнів, їхніх батьків та педагогів, уможливаючи створення між ними та освітніми системами дієвих зв'язків і відносин, що забезпечують реалізацію особистих і соціальних цілей, розвиток комунікативних навичок дитини.

Такий підхід вимагає визначення пріоритетності завдань для педагогів, що супроводжують процес адаптації школярів:

- полегшити процес адаптації, зробивши його за можливістю безболісним для учня, його батьків та вчителя;
- створити доброзичливу атмосферу, спрямовану на успішну реалізацію відносин: вчитель – учень, вчитель – батьки, учень – учень;
- навчити школяра розуміти і брати на себе відповідальність за успішність навчання;
- проводити корекційно-розвивальну роботу, запроваджувати індивідуально-диференційований підхід до дитини, керуючись її інтересами.

Для посилення процесу індивідуалізації перед педагогами постають завдання, які доцільно спрямовувати передусім на підвищення самооцінки учнів: оцінювати не особистість школяра, а його поведінку, вчинки (те, що підлягає вдосконаленню); ставитися з повагою до кожної дитини, сприймати її такою, якою вона є; пред'являти адекватні, посилені вимоги до учнів; створювати ситуацію успіху під час їхньої діяльності; підтримувати самостійність і власні уміння кожного учня як важливі складові підвищення самооцінки.

Сприяння інтеграції передбачає створення умов для розвитку дитини та опанування певних видів діяльності, враховуючи її індивідуальні властивості. Важливо розуміти, що інтеграція – це шлях дитини в реальне життя, яке передбачає функціонування у звичайно організованому середовищі. Водночас необхідною запорукою успіху є уникнення міркувань, які призводять до розуміння інтеграції як включення дитини до певної групи однолітків, яка не має духовної готовності адекватно її сприймати. Інтегративність безпосередньо пов'язана з визначенням шляхів і можливостей реалізації кожного учня в цій групі та передбачає взаємне пристосування дитини і групи. Таким чином, завдання педагогів полягає у тому, щоб допомогти кожній дитині знайти своє місце за своїми індивідуальними особливостями в групі свого перебування. Усе це аргументує необхідність надавати повноцінну допомогу в контексті комплексної психолого-педагогічної роботи, тобто створювати таке середовище життя й активності, яке

найкращим чином сприятиме повнішому використанню здібностей, нахилів і можливостей дитини в соціумі.

Удосконалення соціалізації у процесі професійної підготовки передбачає всебічне, систематичне й довготривале вивчення учня, визначення його можливостей щодо вимог певної професії. Педагоги потребують специфічних знань про загальні основи профорієнтаційної роботи у спеціальному навчальному закладі, що передбачає опанування діагностичних методів визначення особливостей дитини, розуміння вікових етапів її розвитку. Пропонувати учневі певну професію можна лише за умови врахування всіх підструктур особистості: її спрямованості, здібності, характеру, темпераменту, позитивних якостей характеру.

Запровадження системи корекційно-розвиваючої роботи, що має на меті оптимізацію соціалізації учнів з психофізичними порушеннями, вказує на її ефективність. Аналіз отриманих результатів підтверджує підвищення рівня успішності соціалізації учнів; натомість в учнів, які не навчаються за спеціальною програмою, не виявлено позитивної динаміки. В умовах спеціально організованої педагогічної роботи учні набувають певних особистісних характеристик та властивостей, що відповідають кожній стадії соціалізації.

На підставі порівняльного аналізу отриманих результатів доведено універсальність розробленої системи забезпечення соціалізації для різних категорій дітей (у тому числі й з нормою інтелекту); основні її положення мають не лише спеціальне, а й загальне педагогічне значення й можуть бути використані у навчально-виховному процесі загальноосвітніх навчальних закладів, у тому числі й у класах з інклюзивною формою навчання.

Перспективи подальших досліджень полягають у вивченні питань соціалізації випускників з психофізичними порушеннями після закінчення спеціального навчального закладу, виробленні нових концептуальних положень щодо підготовки осіб цієї категорії до самостійного життя в сучасному суспільстві з урахуванням перспектив соціально-економічного розвитку країни.